

'קטן וחמים' ? – השיר 'אויפֿן פריפעטשיק' והשינוי בדימויו של החדר

דוד אסף

א. לידתו של שיר: מרק ורשבסקי ושירו 'אויפֿן פריפעטשיק'

בשנת 1901, על ספה של המאה ה-20, ראה אור בוורשה ספרו של מֶרְק וְרֶשְׁבֶּסְקִי, 'יִיִּדִישֶׁע פֿאַלקסלידער מיט נאַטן' (שירי עם יהודיים עם תווים), ובו הופיעו, לראשונה בדפוס, מילות ותווי השיר 'דער אַלף־בית',¹ המוכר יותר במילות הפתיחה שלו 'אויפֿן פריפעטשיק' (על הכירה).² ספק אם יש עוד טקסט כמו זה, שהצליח, בעת ובעונה אחת, גם לשנות את דימויו של החדר וגם לשקף אותו.

שיר אהוב זה, שאת נגינתו המתוקה מדבש (אך לא את מילותיו) שרים עד היום ילדי חדר חרדים ובאמצעותו הם משננים את אותיות האלף־בית ותנועותיהן, משמר בתוכו יסודות מקוריים של דרך לימוד שלא השתנתה מאות בשנים. ואולם, כמה מאתנו קראו את מילותיו עד סופן וכמה מאתנו עמדו על משמעותן?

כותרת הספר שבו נדפס השיר לראשונה עשויה להטעות. אין זו אנתולוגיה של שירי עם שמחברם אלמוני, שכן מרק ורשבסקי (1848–1907) הוא־הוא שחיבר את כולם.³ ורשבסקי, יליד אודסה, שבעצמו למד בחדר וקיבל חינוך מסורתי, לא ראה

* אני מודה לידידי הרב יהושע מונדשיין ופרופסור אברהם נוברשטין על הערותיהם.
1 עמ' 13–15. אמנם על כריכת הספר נדפס ברוסית 'קייב 1900', אך בשער הפנימי צוין כי הספר ראה אור בדפוס אלכסנדר גינו בוורשה תרס"א (1901).

2 הפּרִיפּֿצִיק (פולנית: *przypieček*) הוא תנור שכמותו היו בבתים רבים במזרח אירופה. הוא נבנה מאבנים או מלבנים מיוחדות, הוסק בעצים ושימש לבישול ולחימום. כשהיה רחב דיו, ניתן היה לאחסן כלי מטבח על מדפיו, ואף לישון עליו או לצדו. את השורה הראשונה של השיר ('אויפֿן פריפעטשיק ברענט אַ פֿייערל') שאל ורשבסקי, כנראה, משיר עגונות עממי העוסק באהבה נכזבת. השיר תועד לראשונה בשנת 1867 על ידי ההיסטוריון איליה אורשאנסקי (1846–1875), שתרגם אותו מיידש לרוסית. ראו: מיכאל לוקין, 'על הפריפעטשיק של זמר־עם ילרי מסורתי', ספר היובל לכבוד חוה טורניאנסקי (בדפוס).

3 מידע ביוגרפי וביבליוגרפי עליו: לעסקיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור, ג, ניו יורק 1960, עמ' 316–318. מבחר משירי ורשבסקי, קטעי זיכרונות וביבליוגרפיה עליו: מאַרק וואַרשאַווסקי, ייִדישע פֿאַלקסלידער (שמואל ראָזשאַנסקי, עורך), בואנוס איירס 1958.

בעצמו משורר. בבחירתו עבר לז'יטומיר שבוולין ושם למד בבית המדרש לרבנים.⁴ בד בבד רכש השכלה כללית בגימנסיה ועבר בהצלחה את בחינות הכניסה לאוניברסיטה. הוא למד משפטים באוניברסיטת קייב ולאחר מכן התפרנס בעיר זו כעורך דין. מכריו העידו עליו כי שמח ועירני היה, דל ועליז, טוב-לב ובעל הומור, שידע לאלתר חרוזים ופזמונים בידיש ומיד לנגנם בפסנתר. אך מי ש'גילה' את כישרונותיו, בקייב של העשור האחרון של המאה ה-19, והפציר בו לכנס את שיריו ולפרסמם בדפוס, היה לא אחר מאשר שלום עליכם (1859–1916). הסופר הדגול היה זה שרשם מפי ורשבסקי את מילות השירים, ובנוסף גם חיבר הקדמות מחמיאות לשתי המהדורות הראשונות של השירים (ורשה 1901; אודסה 1914) ושם סיפר על היכרותו עם ורשבסקי.⁵

שלום עליכם חתר כל ימיו — ביצירתו שלו וביצירות זולתו — לחשוף ולטפח את הגרעין העממי 'הטהור' ולשלבו בתוך הספרות היהודית המודרנית. בוורשבסקי הוא ראה כישרון אמיתי ונסתר מן העין, שרק בשל צניעותו היה צורך 'לגלותו' ולהוציאו אל האור. ורשבסקי הוא איש עסוק — סיפר שלום עליכם בהקדמתו לספר השירים — וכלל לא העלה בדעתו לפרסם את שיריו, אך פעם שמעוהו חבריו (ושלום עליכם בתוכם) שר אותם להנאתו. 'כולנו התפעלנו. שמענו מין זמר חדש, חשנו מין טעם רענן, מתיקות מיוחדת, הן במילים הן בלחן, ונטפלנו אליו שירשום אותם על הנייר.' שירי הזמר הללו, שאותם חיבר, הלחין ושר בעצמו, נפוצו במהירות בערים ובעיירות של תחום המושב. הם היו מלאי חיות, ואף שחלקם עצובים, הסתיימו תמיד ברוח אופטימית ושוחקת. בהתייחסו לשיר ה'אלף-בית' כתב שלום עליכם: 'איזה סוד נוסף טמון בשיריו? שהם פשוטים, ובידיש אמיתית, לא מלאכותית — בכך יש פיוט אמיתי. למי מאיתנו לא מוכרת התמונה של "החדר" היהודי?'

עדות מסייעת לתפוצתו המהירה ולחדירתו העמוקה של שיר האלף-בית יש בסיפור הקצר 'שני תרנגולים' מאת שלום עליכם, ובגרסתו בידיש 'צוויי אַנטיסעמיטן' (שני אנטישמים), שפורסמו בשנת 1905. בסיפור זה מתוארת נסיעתם ברכבת של שני יהודים זרים זה לזה, פטי ומאקס. כל אחד מהם משתרע על ספסל הקרון כדי לנמנם ומתכסה בעיתון האנטישמי 'פּוֹרְפּוֹן' — מין עיתון ביבים שאיש לא קרא בו, שכן ליהודים הוא היה 'מוקצה מחמת מיאוס', וללא-יהודים — 'כבר קצה נפשם בו.' שניהם מביטים זה בזה וכל אחד משוכנע ש'האנטישמי' היושב מולו הוא יהודי. אבל לך תדע, אולי הוא באמת אנטישמי...

שניהם משתוקקים ומתאווים לדעת זה את זה; אבל עוצרים הם ברוחם בכל

4 בתי מדרש אלה, בוויילנה ובוז'יטומיר, היו אמורים להכשיר רבנים מטעם השלטון וכן מורים שילמדו בבתי הספר הממשלתיים החדשים, אך בוגריהם לא היו בהכרח בעלי השכלה יהודית רחבה. ורשבסקי עצמו, שלא ידע עברית, הודה כי אינו זוכר הרבה מלימודיו בז'יטומיר. ראו: שלום עליכם, סופרים יהודיים (תרגם מידיש אריה אהרוני), תל אביב 1996, עמ' 44.

5 שלום עליכם, שם, עמ' 39–48.

כוחותיהם ושותקים. הופיע פתאום רעיון נפלא בלב פטי, והתחיל לשרוק בשפתיו בקול חרישי ניגון יהודי ידוע של שירה יהודית ידועה:
'אויפֿן פריפעטשיק ברענט אַ פֿייערל'...
ומאקס עוזר אחריו גם כן בקול חרישי וגם כן בשריקת שפתיים:
'און אין שטוב איז הייס'...
קמו לאט-לאט שני האנטיסמיטים שלנו וישבו על ספסליהם. לקחו והשליכו מעליהם את ה'בסאראבצים' וסיימו שניהם יחד את הניגון היהודי הידוע של השירה היהודית הידועה, ולא עוד בשריקת שפתיים, כי אם במלים ממש:
'און דער רבי לערנט
מיט די קינדערלעך
דעם אַלף-בית!...'⁶

מנגינתו של שיר האלף-בית ומילותיו – שבמציאות ההיסטורית חוברו רק כמה שנים קודם לכן – הפכו אפוא בבדיה השלום-עלייכמית ל'שירה יהודית ידועה' – מין סיסמה חשאית, עתיקת יומין, המוכרת רק ליהודים ומקשרת ביניהם גם אם הם זרים זה לזה.

אך לא כולם אהבו את שיריו ולחניו של ורשבסקי, והבולט שבהם היה המלחין יואל אנגל (1868–1927), שעסק אז במחקר המוזיקה היהודית העממית. בביקורת שהתפרסמה זמן קצר לאחר הופעת הספר תקף אנגל בעיקר את יומרנותו של ורשבסקי, שייחס לשיריו החדשים את התואר 'שירי עם', אף שהלחין אותם, לדעת אנגל, בסולמות מוזיקליים לא-יהודיים בעליל! בוויכוח החרף, שהתנהל תחילה ברוסית בכתב העת 'ווסחוד' ואחר כך בידיש בשבועון 'דער יוד', השתתפו גם ורשבסקי ושלום עליכם.⁷

הוויכוח על 'עממיותו' של השיר הוכרע בחלוף הזמנים. מאז נדפס לראשונה הועתק שיר האלף-בית בעשרות מקומות, תורגם והושר בהזדמנויות אין ספור, בשלל עיבודים וביצועים.⁸ נעימתו, שהונצחה בתקליטים, בהצגות ובסרטים תיעודיים ועלילתיים (האחרון והידוע שבהם, 'רשימת שינדלר' של סטיבן שפילברג), זוהתה עם העיירה היהודית במזרח אירופה ועם 'העולם הישן'. אך מעבר למילים התמימות, הרגשניות וספוגות הקסם הפסטורלי, יש בו גם ביטוי לעמדה לאומית חדשה ביחס לחדר ולתפקידו ההיסטורי.

התרגום העברי לשיר נדפס לראשונה בשנת 1905, והוא מעשה ידיו של הסופר

6 שלום עליכם, כתבים עבריים (חנא שמרוק, מהדיר), ירושלים תשל"ו, עמ' 339.

7 מכתבים על המוזיקה היהודית מאת יואל אנגל, שלום עליכם, מ"מ וארשבסקי, מתורגמים ומוסברים בידי מנשה רבינא, תל אביב תש"ב.

8 ואף הוקדש לו אתר אינטרנט מיוחד: www.ibiblio.org/yiddish/songs/pripetshek בהקלטות הרבות של השיר עבר הלחן המקורי של ורשבסקי סדרה של שינויים. ראו: לוקין (הערה 2 לעיל).

והעיתונאי פסח קפלן (1870–1943), בעצמו בוגר החדר והחינוך המסורתי שלימים נספה בגטו ביאליסטוק.⁹ הנה השיר בשלמותו — מקרא ותרגום:

אויפן פריפעטשיק ברענט א פֿייערל	חֲדָר קָטָן, צַר וְחֻמִּים,
און אין שטוב איז הייס,	וְעַל הַפִּיָּה — אֵשׁ,
און דער רבי לערנט קליינע קינדערלעך	שָׁם הִרְבִּי אֶת תְּלֻמִּידָיו
דעם אַלף-בית.	מִלְמַד אֶלֶף-בֵּית.
זעט זשע, קינדערלעך, געדענקט זשע, טייערע,	אֶת תּוֹרָתִי, יְלָדֵי חֲמֵד,
וואָס איר לערנט דאָ;	שְׁמָעוּ, זָכְרוּ נָא!
זאָגט זשע נאָך אַ מאָל, און טאַקע נאָך אַ מאָל:	שָׁנוּ, יְלָדִים, וְחֲזֹרוּ:
קמץ אַלף — אָ!	קִמְצָאֶלֶף — אָ.
לערנט, קינדער, מיט גרויס חשק,	שִׁימוּ עֵינַי, הֵטוּ אֵינָן
אַזוי זאָג איך אייך אָן;	אֶל הַכְּתוּב פֹּה,
ווער ס'וועט גיכער פֿון אייך קענען עבֿרי,	מִי שִׁיקְרָא הֵיטב עֵבְרִית,
דער באַקומט אַ פֿאַן.	דְּגַל אֶתֵּן לוֹ.
לערנט, קינדער, האָט ניט מורא,	הֶהֱתַחְלוֹת תְּמִיד קְשׁוֹת,
יעדער אָנהייב איז שווער;	אַחַר יִקַּל מְאֹד,
גליקלעך דער וואָס האָט געלערנט תורה,	אַשְׁרֵי מִי שֶׁלְמַד תּוֹרָה!
צי דאַרף דער מענטש נאָך מער?	מָה לִיהוּדֵי עוֹד?
איר וועט, קינדער, עלטער ווערן,	עֵת תִּזְקִינוּ, אֶף תְּבִינוּ
וועט איר אַליין פֿאַרשטיין,	בְּאוֹתִיּוֹת שָׁם,
וויפֿל אין די אותיות ליגן טרערן	תִּרְאוּ, בְּמָה דְמַעוֹת תּוֹכֵן,
און ווי פֿיל געוויין...	וְכַמָּה נִחְלִי-יָדָם.
אז איר וועט, קינדער, דעם גלות שלעפן,	וְעַת בְּגִלוֹת תִּשְׂאוּ עֲלֵכֶם,
אויסגעמוטשעט זיין,	אֶף תִּאָנְחוּ מֶר,
זאָלט איר פֿון די אותיות כוח שעפן,	בְּאוֹתִיּוֹת אֲז תְּבַקְשׁוּ
קוקט אין זיי אריין!	נַחֵם מִכָּל צָר. ¹⁰

9 עליו ראו: לעקסיקאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור, ח, ניו יורק 1981, עמ' 98–100; אוריאל אופק, לקסיקון אופק לספרות ילדים, תל אביב תשמ"ו, עמ' 569.

10 נח פינס, הזמיר — שירי ילדים לזמרה ולמקרא, ורשה תרס"ה, עמ' 154–155 (בהעלמת שם המתרגם). התרגום של שני הבתים האחרונים נוסף מאוחר יותר: פסח קפלן, ספר הזמירות, ורשה תרע"ג, עמ' 115. קפלן עצמו הכניס כמה שינויים בין תרגום לתרגום: למשל במקום 'מי שיקרא היטב עברית' תיקן ל'מי שיקרא מהר עברית'; במקום 'ההתחלות תמיד קשות', אחר יקל מאד' תיקן ל'אל נא תיראו, אם בתחילה / יקשה זה מאד'.

ב. בין השיר למציאות: כמה היבטים בחיי החדר

מה היה אותו חדר, מה לימד הרבי את תלמידיו וכיצד, ועד כמה אכן היה החדר 'קטן וחמים'? ניגע אפוא על קצה המזלג בכמה היבטים של חיי החדר הנזכרים בשיר, ונביא מעט מן ההרבה שנכתב עליו.

החדר היה מוסד הלימודים הראשוני והיסודי המשותף לכל ילדי ישראל, שעיקר עניינו היה להכשיר את הילדים להבנת הטקסטים המקודשים שנכתבו בעברית ובארמית: תחילה – סידור התפילה והחומש; ומאוחר יותר גם המשנה, התלמוד ומפרשיהם. מטבע הדברים, השלב הראשוני בלימודים התמקד בהקניית כישורי קריאה (אך לא כתיבה) של האותיות העבריות ('עברית'). שלב זה היה בעיקרו טכני והתרכז בהכרת צורת האותיות, שמותיהן וניקודן המשתנה. 'הרבי' (הוא המלמד) היה מצביע במחנה שבידו (טיטל ביידיש) על לוח אותיות מודפס שהיה תלוי על הקיר, או על לוח דומה שנדפס בפתח הסידורים שנועדו לילדים, וכמו בשיר ה'אלף-בית', היה מצווה על תלמידיו לקרוא בקול: קמץ-אלף – א (קראו: או); פתח-אלף – א; צירה-אלף – א, וכיוצא בזה, עד שתיחקקנה האותיות ודרך ביטוי בלב התלמידים. בכמה הקלטות מאוחרות של שיר ה'אלף-בית' הוחלפו הבתים השלישי והרביעי בשורות הממשיכות את דקלום האותיות.¹¹ שורות אלה 'נשאלו' משירו הסנטימנטלי והמפורסם לא פחות של המלחין היהודי-הרוסי משה מילנר (1886–1953), 'אין חדר' (בחדר):

קום אהער, יינגלע, נענטער צו מיר, און טו אַ קוק אין די קליינע אותיעלעך, טייערע אותיעלעך, גילדענע אותיעלעך. גיכער, גיכער, קום אהער, האַב קיין מורא ניט, שרעק זיך ניט, אַט אַזוי, זעץ זיך אוועק, און הער אויס מיט קאַפּ זעץ זיך, אַט אַזוי, הער זיך צו: קמץ-אלף אַ, קמץ-בית ב, קמץ-גימל ג, קמץ-דלת ד, פתח-אלף א, פתח-בית ב, פתח-גימל ג, פתח-דלת ד. ¹²	בוא הנה, ילדון, קרב אלי, ותן מבט באותיות הקטנות, אותיות אהובות, אותיות מוזהבות. מהר, מהר, בוא לכאן, אל תחשוש, אל תפחד, הנה כך, שב, והקשב היטב שב, הנה כך, הקשב: קמץ-אלף – או, קמץ-בית – בו וכו' פתח-אלף – א, פתח-בית – ב וכו'

11 ראו למשל בביצוע של בני משפחת החזן שמואל מלבסקי בתקליט Jewish Songs My Mother Sang To Me — The Malavsky Family Choir. נציין כי בחדרים חרדיים היום נהוג לשיר על פי מנגינתו של ורשבסקי רק את השורות העוסקות באותיות ובניקודן.

12 על מילנר ראו: זלמן זילבערצווייג (עורך), לעקסיקאָן פֿון ייִדישן טעאַטער, 2, ורשה 1934, עמ' 1321–1322. השיר ותוויו נדפסו לראשונה בחוברת התווים 'אין חדר', געזעלשאַפֿט פֿאַר

אך לימוד הגיית ה'קמץ-אלף' לא היה תמיד חוויה מרנינה. כך היא תוארה בידי המשכיל אברהם דוב גוטלובר (1811–1899):

לשבת רגעים אחדים על ספסל ארוך מקצה החדר עד קצהו ורחב חצי זרת, ולהשפיל ולהרכין ראשי עד ברכי למען הבט בסידור תפילה ישן וקרוע, מונח על שולחן נמוך ורעוע, הנע והנודד בכל נגיעה שאני נוגע בו באצבע קטנה, ולזעוק בקול גדול יחד עם ה'בעלפער' [עוזר המלמד]: קמץ אלף אָ, וקמץ בית בָ, עד שיזיעו פני, ידי ורגלי וכל בשרי, וגרוני ניחר בקוראי, ולחרוד חרדה גדולה לקול נהמת הצר הצורר אותי, העומד עלי כשטן המשחית ופוער כשאלו פיו לבלעני חיים.¹³

בשיטת השינון הזאת היה גם קושי דידקטי: הילדים הקטנים התקשו להבחין בין תנועות דומות. כך סיפר בזיכרונותיו יחזקאל קוטיק (1847–1921):

יעקב-בער המלמד לא היה מרוצה ממני. עוד מילדותי הייתי מקשן גדול. כל הזמן שאלתי שאלות והקשיתי קושיות, ואילו יעקב-בער, נעבעך, לא תמיד ידע מה להשיב. כך למשל, כשהוא התחיל ללמד אותי אלף-בית, הוא הורה: קמץ-אלף — 'אָ'; קמץ-ב — בָּ, וקמץ-ב — בָּ. ואני שואל: בשביל מה צריך פעמיים קמץ-ב — בָּ, וקמץ-ו — וּוָ?¹⁴ כשתגדל תבין' — ענה לי הרבי באי רצון.¹⁵

אחרי שינון האותיות והתנועות למדו הילדים לחבר הברות, מילים ומשפטים, וניסו גם להבינם. אלא ששיטת ההוראה המסורתית היתה מיושנת מאוד, ובנוסף גם מנותקת מהמציאות הלשונית שרוכב ילדי ישראל חיו בה.¹⁶ במציאות זו היתה היידיש שפת התקשורת היומיומית, ואילו העברית שימשה אך ורק 'לשון קודש'. במילים אחרות, את לשון הקודש לא פגשו ילדי ישראל אלא במסגרת הפולחן הדתי: בתפילה או בקריאת התורה בבית הכנסת, וכן בטקסים שונים בבית כמו ברכת המזון, קידוש והבדלה, הדלקת נרות חנוכה או סדר פסח.

אידישע פֿאָלקס-מיוזיק אין פעטערבורג, מס' 53, סנט פטרבורג 1913. ראו גם: מנחם קיפניס, פֿאָלקס-לידער, א, ורשה [1918], עמ' 51–54. ניתן להאזין לשיר באתר של אוניברסיטת ברנדייס: hebrewcollege.edu/online/jacobson/unit10audio/inkheyder_song.mov התרגום לעברית הוא שלי.

13 אברהם דוב גוטלובר, זכרונות ומסעות, א (ראובן גולדברג, מהדיר), ירושלים תשל"ו, עמ' 68.
14 קיראו: קמץ אלף = או (o); קמץ ב דגושה = בו (bo); קמץ ב רפויה = וו (vo); קמץ ו = ווא (voo); ילד קטן מתקשה להבחין בהבדל בין שתי התנועות האחרונות. השוו: 'ספיח', בתוך: ח"נ ביאליק, סיפורים, תל אביב תשי"ג, עמ' קפד-קפז.

15 מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק [א] (דוד אסף, מהדיר), תל אביב תשנ"ט, עמ' 202.
16 לדעת אליעזר מאיר ליפשיץ (במסתו היסודית 'החדר', שפורסמה לראשונה בשנת 1920 ורואה אור בקובץ זה), זו היתה הסיבה לכך שהוראת הקריאה בחדר נמשכה שנה או שנתיים, 'בעוד שבבית הספר החדש בארץ ישראל תיקח הקריאה כחצי שנה ולא יותר'; ראו להלן, עמ' 168.

קשים היו אפוא לימודי 'לשון הקודש' בחדר ששגרת ההוראה בו היתה בידיש. הקריאה הרהוטה בחומש והבנת הכתוב בו היו, כאמור, המיומנות העיקרית שמלמדים ביקשו להקנות לתלמידיהם. בפועל, רק תלמידי חכמים מובהקים הבינו כראוי את לשון הקודש, ידעו לפרשה ולחבר יצירות בלשונה, ועל כן נוצרה, עבור אלה שלא ידעו, מסורת תרגומים לידיש שכונתה 'עברייטיטש'. תרגומים אלה נרשמו או נדפסו בצמוד לטקסט המקראי והמלמדים נהגו לשננם עם תלמידיהם. על שיטת ההוראה הזאת נמתחה ביקורת חריפה, שכן חלק ניכר מן התרגומים היו בידיש עתיקה, שכבר לא היתה מובנת אפילו למלמדים. סיכם זאת שלמה מימון (1753–1800) בזיכרונותיו:

בנוגע ללימוד עצמו, הרי לכל הפחות לקרוא עברית לומדים שם [בחדר] כהוגן. ואולם לימוד הלשון העברית מוזר הוא ביותר. את הדקדוק אין מלמדים בחדר, אלא התלמיד מסגל אותו דרך שימוש על ידי תרגום המקרא ללשונו [...] מלמדים בכל שבוע פסוקים אחדים מהתחלת הפרשה של אותו שבוע. אלא שלימוד זה מלא כל מיני שבושים בדקדוק הלשון. ואי אפשר שתהא אחרת: מכיוון שהעברית מיתרגמת ללשון הדיבור, והלשון היהודית-הפולנית המדוברת [יידיש] לקויה היא בעצמה ומלאה טעויות דקדוקיות, מן ההכרח הוא שהלשון העברית הנלמדת על ידה, תהא נעשית משובשת כמותה. בדרך זו אין התלמיד קונה לו ידיעה בלשון העברית, כשם שאינו רוכש לו ידיעת תכנו של המקרא [...] כיוון שהילדים נדונים להתענות בקדמות ילדותם בגיהנום כזה הקרוא בית ספר, אפשר להבין על נקלה, באיזו שמחה ועליצות נפש הם מצפים לגאולתם ממנו.¹⁷

גם המלמדים לא זכו בדרך כלל להוקרה הראויה למי שמופקד על חינוכו של הדור הבא. תמוה ככל שיישמע הדבר, אף שהיחס החיובי המיוחד לחינוך ילדים מוטמע עמוק במסורת ישראל, משכה הקהילה המסורתית את ידיה ממימון מערכת החדרים ומן הפיקוח עליה. למעשה מימנה הקהילה רק 'תלמודי תורה', שלמדו בהם יתומים ומעוטי יכולת. החדר היה שייך למלמד עצמו וממילא שכן תמיד בדירתו הפרטית ולא בבניין קהילתי-ציבורי.¹⁸ המלמד, שבדרך כלל היה עני מרוד, נאלץ אפוא למצוא את תלמידיו בכוחות עצמו, להחניף להוריהם ולרצותם, וכמובן להתדיין עמם על גובה שכר הלימוד ולגבותו במו ידיו. מובן מאליו שהמלמד המצוי לא יכול להרשות לעצמו להשקיע מהונו בריהוט, בציוד לימודי או בטיפוח מראהו החיצוני של החדר. הנה כך תיאר אברהם דוב גוטלובר את חצר-החדר שאליו הלך ברחוב המלמדים שבעיירת הולדתו קונסטנטיין-ישן שבוולין:

מגרש החדר הוא גבעה או גבשושית של דומן ואשפה וזבל, המושלך שמה מכל בתי החדרים העומדים זה בצד זה, וזה לעומת זה וזה מול זה, ברחוב

17 חיי שלמה מימון (תרגם מגרמנית י"ל ברוך), תל אביב תשי"ג, עמ' 73–75.

18 לעתים, כאשר מספר הילדים היה קטן, מוקם החדר בבית מדרש או בשטיבל חסידי. ראו למשל: קוטיק, מה שראיתי (הערה 15 לעיל), עמ' 287–288.

צר הנקרא רחוב המלמדים, מקום שפך הדשן וכל סיר רחצה, מקום אשר שם יסוכו את רגליהם¹⁹ בבוקר השכם המלמדים, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם וכל אשר להם — והילדים כל היום. [...] געלה נפשי במקום מגואל זה המלא קיא, צואה, אשפה ודומן וכל דבר רע...²⁰

תיאור זה, המדגיש את הלכלוך ואת חוסר המודעות לאסתטיקה ולהיגיינה (שהם כשלעצמם, מנקודת המבט המשכילית, משקפים גם את המהות הפנימית השלילית של החדר) — אינו יוצא דופן. למעשה כמעט שלא נמצא בספרות הזיכרונות תיאורים המתייחסים באהדה למראה החיצוני של החדר או סביבתו.²¹

שוק המלמדים היה פרוץ לחלוטין, וכל מי שרצה ליטול את השם, בא ונטל. המלמדים לא עברו הכשרה מקצועית, ופרט לבחינה השבועית, שבאופן מסורתי נערכה בבית התלמיד ובנוכחות הוריו, לא התקיים פיקוח על כישוריהם וגם לא על תוכני הלימוד וסדרי ההוראה. העובדה שמקצוע המלמדות נתפס כ'קל' וזמין גרמה למצאי מגוון של מלמדים באיכויות שונות. עשירים ובעלי אמצעים יכלו לבחור לילדיהם מלמדים טובים ובעלי מוניטין, ואילו כל האחרים הסתפקו במלמדים רגילים. ומי היו מלמדים אלה? ודאי שהיו ביניהם מלמדים נפלאים ומעולים, שהבינו לנפש התלמידים וידעו ללמדם בינה ודעת בכישרון פדגוגי מולד — כמה מהם תוארו בחיבה בספרות הזיכרונות ובספרות היפה; אך המציאות הרווחת, ובוודאי הדימוי, היו שונים לחלוטין. המקורות הספרותיים והתיעודיים, וכמותם אוצרות ההומור והחידוד, משמרים בתוכם תיאורים רבים מספור של מלמדים עמי-ארצות, בטלנים ולא-יוצלחים, שהגיעו לעיסוקם מחוסר ברירה, אם מחמת שכשלו במקצוע קודם, אם משום שלא מצאו תעסוקה טובה יותר. זאת ועוד, המילה 'מלמד' זוהתה בפתגם, בכדיחה ובשיר העממי עם טיפש ושלומיאל — החל בביטויים עממיים כמו 'איטלעכער מלמד איז אַ שטיק שלים-מזלניק' (כל מלמד הוא חתיכת שלימזל),²² עבור

19 ישתינו.

20 גוטלובר (הערה 13 לעיל), עמ' 68.

21 במאמר בשם 'משמרת הטהרה — ע"ד [על דבר] החדרים' פירט הרופא והמחנך הוורשאי גרשון לויין (1868–1939) רשימה של 'מחלות אחדות אשר בהן יתפארו ביתר שאת בני ישראל, ומקורן בהחדר או (בשינוי השם) בביה"ס, אשר עוד לא נראו בו עקבות היגיענא'. בין גורמי המחלות הוא מנה את 'האוויר הנשחת וישיבה בלי כל תנועה', וכן את השינויים הפתאומיים בחימום החדר: 'התנורים בהחדרים עפ"י רוב לא טובים המה. אחרי ההסקה יאצלו חום רב, ואחרי כן בזמן קצר יתקררו'. כתרופה המליץ לויין על שורה של תיקונים הכרחיים, כגון: 'החדר יהיה גדול ורחב ידיים, ארכו 9–10 מטר, רחבו 6–7 מטר, קומתו 3½–4½ מטר (ולא יותר, באשר הד הקול יחזק מאד) [...] צבע קירות החדר יהיה בהיר, הרצפה עשויה קרשים ומשוחה בצבעי שמנים, למען תהיה היכולת לנקות]ה מדי יום ביומו מכל חלאה ואי-נקיון במטפחת לחה [...] את התנור טוב להסיק באפן כזה, אשר בכל עת שבה הילדים בהחדר יגיע החם עד 17–19 מעלות ולא יותר' (הצפירה, כג, גיליון 29, ל' בשבט תרנ"ו, עמ' 130–131).

22 איגנאץ בערנשטיין, יודישע שפריכווערטער און רעדענסאַרטען, ורשה תרס"ח, עמ' 162, מס' 2300.

בביטוי הגס 'שוואַנץ-מלמד' (מלמד מזונב)²³ וכלה בפזמון על 'אברהמ'לה מלמד', שמנסה להרכיב תורה לתלמידיו והם מרביצים לו בחזרה...²⁴ פן נוסף, בדימויו של המלמד, מציאותי וספרותי כאחד, היה אכזריותו, שהגיעה לעתים עד כדי התעללות סדיסטית לשמה. רבים הם תיאורי המלקות והעונשים שהטילו המלמדים ועוזריהם שכונו 'ראשי דוכנא' (בעלפערס) על התלמידים הכושלים. עונש מזעזע במיוחד כונה בגליציה 'קונע' (עמוד קלון). היה זה טקס, שבו נטלו חלק בעל כורחם גם חברי הנענש, שהסתיים באותו 'פריפעטשיק', שלא היה רומנטי כלל וכלל:

צורכי הקונע הוכנו מאתמול מבלי שהקרבן ידע את הצפוי לו. ההכנות לא היו בעצם מרובות: שבטים לידי כל תלמיד להלקות בהם את החוטא הצעיר וכובע ישן עם נוצות תרנגולת. כאשר בא המועמד למחרת לפי תומו לחדר, פשט המלמד את בגדיו מעליו, ורק כותנתו נשארה לעורו ומגפיו על רגליו, כי יום חורף היה באותו היום. את בגדיו גלגלו לחבילה ותלוה לו על גבו. לראשו ענדו אותו כובע עם נוצות. אחר כך סידר המלמד את התלמידים בעיגול ובתוך העיגול ערך הקפות עם הנער הנענש. כל ילד שעליו עבר החוטא מחויב היה להלקותו בשבט שבידו באחורו [...] אחרי שנסתיימו שבע ההקפות חישב המלמד בגיר על הספסל כמה מלקות קיבל הנער בכל ההקפות מידי חבריו, השכיב את החוטא על הספסל והוסיף לו משלו כהנה בשבט שבידו. היה זה התרגיל היחיד בחשבון שעשה בפנינו מורנו ורבנו. אחרי המלקות נדחף הנער לכוך שמתחת לתנור, אשר בו קיננו, לפי דמיונו לכל הפחות – עכברושים גדולים.²⁵

הכוח שהפעילו המלמדים על הנערים חסרי הישע חיפה לא פעם על תסכוליהם שלהם, חוסר כישוריהם ועליבותם.²⁶ אין פלא שהאימרה, 'אין מגלים סודות מן החדר'

23 על ביטוי זה וגלגוליו: אברהם י' ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 233; דוד אסף וישראל ברטל, 'גלגולו של זנב – מחצרות החסידים אל הסלנג הישראלי', לשוננו לעם, מד, ב (תשנ"ג), עמ' 75.

24 פזמון זה, החורז את כל הסטריאוטיפים על מלמדים בשיר ייצוגי אחד, מוכר בגרסתו העברית של דן אלמגור, שנכללה בהצגה 'איש חסיד היה' (1968). הגרסה המוקדמת ביידיש לוקטה בקובנה בידי מנחם קיפניס ונדפסה בספרו פּאָלקס-לידער, ב, ורשה [1925], עמ' 126–127. ראו גם: אנתולוגיה לשירי עם ביידיש, ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' 18–22; מאיר נוי, מעיני הזמר – השפעות לחנים יהודיים ממזרח אירופה על הזמר העברי, תל אביב [תשנ"ט], עמ' 90–94. תודתי לד"ר דן אלמגור על עזרתו. אוסף שנינות על מלמדים הביא אלתר דרויאנוב, ספר הבדיחה והחדוד, א, ירושלים 1939, עמ' רז–ריז.

25 ברור (הערה 23 לעיל), עמ' 234. על עונש הקונע ראו גם: אשר כורך, בגולה ובמולדת, ירושלים תש"א, עמ' יט.

26 דוגמאות לאכזריות זו, שהביאה לעתים גם למעשי רצח של ממש: קוטיק, מה שראיתי (הערה 15 לעיל), עמ' 129–130, והערה 131. ראו גם בדיווח של קארפל ליפה מיאסי, שנדפס בעיתון עברי אנכי, ה (תרכ"ט), גיליון 40, עמ' 313. תיאורים קשים במיוחד של מלמד סדיסט הביא שמריהו לויין (1867–1935), מזכרונות חיי, א: ילדותי (תרגם מידיש צבי ויסלבסקי), תל אביב תש"ד, עמ' 41–53.

(וביידיש: 'אויסזאָגן פֿון חדר'), נקשרה לעונשים ולמלקות שהיו המלמדים 'מעניקים' לתלמידיהם וברבד משביעים אותם שלא לגלות מאומה להוריהם.²⁷ אפשר לסכם ולומר, כי במשך מאות שנים נשא מוסד החדר אופי פרדוקסלי: מצד אחד, כל הבנים למדו בו (כולל אבותיהם של הנערים והמלמדים עצמם); מצד אחר, היחס כלפיו ובעיקר כלפי מייצגיו, המלמדים, היה תמיד ספקני ומזלזל. אולם החשש מפני שינויים גורפים, גם כאשר נחיצותם לא הוטלה בספק, והתחושה שבסופו של דבר משיג החדר את יעדי הסוציאליזציה המצופים ממנו,²⁸ הביאו לאדישות, לחוסר מעורבות ולחוסר מעש.

ג. מעמדו של החדר בסוף המאה ה-19

לאורך כל המאה ה-19 היו החדר והמלמד מן הסוג הישן מושא למתקפה בלתי פוסקת. על רקע הביקורת המשכילית הגורפת על סדרי הלימוד ותכניו וההכרה הגוברת בחשיבותה של השכלה כללית ושל חינוך מודרני קמו, במיוחד במחצית השנייה של המאה ה-19, מוסדות לימוד חדשים שנבנו מחורבנו של החדר. בתי הספר

27 למשל, בזיכרונות שלמה מימון: 'פעם אחת חזרתי מבית רבי ועיני רטובות מבכי (ודאי היתה סיבה לכך). אחי הרגיש בזה ושאלני לסבתו של דבר. תחילה הייתי מהסס להשיב לו תשובה, ולסוף אמרתי: "הריני בוכה משום שאסור לגלות דבר מן הנעשה בחדר". אחי הבין את כוונתי יפה, התרגז מאד על רבי וביקש ללכת אליו, כדי להוכיחו על פניו. ואולם אני ביקשתי ממנו, שלא יעשה זאת, כי יש לחשוש, שרבי יפרע ממני על שגליתי דברים מן החדר' (חיי שלמה מימון [הערה 17 לעיל], עמ' 73); וכן בזיכרונות שמריהו לוי: 'אסור זה — לגלות סודות מן החדר — נוהג היה אמנם אף בסביסלוביץ, אולם אף כאן נוהג היה להלכה בלבד ולא למעשה. בחדשות היום של עולמנו, עולם הקטנים, היינו יודעים, יומו של מי היום להיות מתוח על הספסל ולספוג מלקיות' (מזכרונות חיי [הערה 26 לעיל], עמ' 41); בסיפורו של שלום עליכם, 'שושנה (זכרונות מימי נעורי): 'גם בבית ההורים אין רחמים ואין חנינה! — "לא חשד הרבי דעביד דינא בלא דינא; אם ישחרך מוסר יודע הוא על מה הוא עושה ככה!" "הנער ההולך לחדר הלא ילמוד!" — תשובה מספקת על התלונות, המלשינות וגילוי הסודות מן החדר, וביום המחרת עולם כמנהגו נוהג: החדר פתוח, הנערים פשוטים ועורים והרבי מכה בלי רחמים וחנינה!' (הצפירה, יז, גיליון 24, י"ט בשבט תר"ן, עמ' 101; כתבים עבריים [הערה 6 לעיל], עמ' 158). גם הסופר והמסאי דוד פרישמן (1859–1922) ידע על כך: "'אין מגלין סוד מן החדר" — אבל בפעם הזאת מצוה עלינו לגלות את הסוד מן החדר: בחדר הצר והמזוהם הזה, שם צפון הסוד הגדול אשר קָחיה אותנו עד היום הזה' (כל כתבי דוד פרישמאן ומבחר תרגומיו (לחג יובל), יא: אותיות פורחות, ורשה [תרע"ד], עמ' 20); ובזיכרונותיו של א"י ברור: 'היה זה גילוי סוד מן החדר, שנחשב לאי-לויאליות כמו מלשינות בכתב כיום' (זכרונות אב ובנו [הערה 23 לעיל], עמ' 245).

28 כפי שניסח זאת יעקב כ"ץ: 'כל שעבר דרך ה"חדר", ולו בשלבי הראשונים בלבד, קלט את יסודות המסורת, עד שהצטרף לנושאה, אם גם לא מתוך ידיעת פרטיה, הרי לפחות מתוך זיקה לחובות המתחייבות הימנה. ידיעתו וזיקתו היו מספיקות כדי להצטרף לעדה בתפילותיה ולנהוג בעיקר הדברים כמנהגיה' (מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 222).

הממשלתיים שבהם לימדו בשפת המדינה, והחדרים המתוקנים, שבהם לימדו עברית בעברית ושלצד חינוך יהודי לאומי השתדלו להעניק גם מעט השכלה כללית – ניסו למשוך גם את לבם של בני החברה היהודית המסורתית. כוח המשיכה של החדר הישן הלך וירד בהתמדה גם אם עדיין שמר על כוחו; השלטונות ברוסיה הצארית ובאוסטריה ההבסבורגית דחקו את רגליו, הורים שכבר יצאו מגדרי המסורת משכו את ידיהם ממנו, ורק נאמני המסורת דבקו בו, מיושן ככל שיהיה, בכל כוחם, אולי כביטוי סמלי למאבק הסיזיפי של הישן בחדש.

בשנת 1893 זכה החדר המסורתי לניצחון חשוב: השלטונות הרוסיים, שהכירו בחוסר התוחלת שבניסיונותיהם לפקח על המתרחש בחדרים או להנהיג בהם שינויים, החליטו להעניק להם הכרה רשמית. החינוך בחדרים הוגדר מכאן ואילך 'הדרכה דתית פרטית', שנמצאת בתחום הבית ואינה חלק ממערכת החינוך הציבורי.²⁹ אלא שלא היה בניצחון זה כדי להציל את החדר. גם בעיירות הקטנות, שבהן נשמר לכאורה מקומו של החדר הישן כמימים ימימה, ניכר פיחות בכוחו. רוב הנערים שהגיעו לגיל חינוך, כתב הדמוגרף יעקב לשצ'ינסקי (1876–1966) על עיירת הולדתו הורודישק שבפלך קייב, אמנם לומדים בחדרים המסורתיים,

ואולם [...] אם נשים לב לזה, כי 90% מן היוצאים מן החדרים אינם יודעים יותר מן התפלות ושבתלמודי תורה מלמדים את הילדים רק לצעוק אחר מיטת הגבירים³⁰ – אז רק אז נכיר מה רע מצב החינוך של הנערים. מעניין הוא, שבין כל [חמישה-עשר] החדרים יש רק אחד בעל ששה תלמידים, שבו לומדים עוד גמרא. בשאר החדרים לומדים רק לקרוא ולהתפלל [...] העניות הנוראה של המלמדים ידועה לכל ואין מן הצורך לתארה [...] רוב המלמדים מרוויחים מן חמש קופיקות עד שמונה ליום לכל נפש! ומה יש לדרוש מאנשים שחיים בדחקות ודלות כזו?³¹

29 בן-ציון דינור, 'דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה', בספרו: דורות ורשומות, ירושלים תשל"ח, עמ' 214–215; Isaac Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1844–1917*, Jerusalem 1981, pp. 120–121. בחסות חקיקה זו נרשמו גם 'חדרים מתוקנים' כ'חדרים', אף שהיו בעלי אוריינטציה לאומית-ציונית.

30 נהוג היה לשלוח את נערי החדרים ללוויות רבנים או גבירים כדי לבכות ולילל ולזעוק 'צדק לפניו יהלך' או 'צדקה תציל ממות'. ראו למשל: הצפירה, כג, ט"ו בשבט תרנ"ו, גיליון 16, עמ' 71; שם, ר' בניסן תרנ"ו, גיליון 58, עמ' 278; שם, כ"ג בטבת תרנ"ז, גיליון 276, עמ' 1345; שם, כד, י"ח בניסן תרנ"ז, גיליון 81, עמ' 417.

31 אחד הקנאים [יעקב לשצ'ינסקי], 'סטטיסטיקה של עיירה אחת', השילוח, יב (תרס"ג–תרס"ד), עמ' 172. דיווחים מזעזעים על מצב החדרים ברוסיה ובפולין הובאו בדו"ח 'החדר היום', שחובר בשנת 1912 בידי נציגי חברת מפיצי השכלה, ותרגומו המלא מופיע בספר זה. העובדות העולות מן הדו"ח מצביעות על כך שבדרך כלל הפערים בין המציאות לבין הדימויים הספרותיים של החדר לא היו גדולים, אף כי יש נתונים שבפירוש סותרים דימויים רווחים. כך למשל התברר לסוקרים בפלך מינסק, כי רוב מוחלט של המלמדים (כ-80%) הם אנשי מקצוע שהקדישו את חייהם לחינוך ילדים. 'נתון זה, ציין כותב הסקירה, 'מפריך את הטענה הנפוצה כי מלמדים הם

בשנת 1898 חיו ברוסיה ובפולין כחמישה מיליון יהודים. לפי הערכה פעלו אז כ-30,000 חדרים מסורתיים ובהם למדו כ-350,000 תלמידים בני שלוש עד שש-עשרה (רובם היו בני שבע עד אחת-עשרה), בדרך כלל בני המעמדות הכלכליים והחברתיים הבינוניים והנמוכים.³² משך הלימודים הממוצע בחדר היה קצר, ובני העניים לא למדו בהם יותר מאשר שנתיים או שלוש. נתונים אלה מהווים את הרקע למעבר ההולך וגובר של יהודים אל מסגרות לימוד מודרניות אחרות.³³

ד. מביקורת לנוסטלגיה: השניות ביחס לחדר

שלום עליכם, שהוזכר לעיל כאחד מ'מקדמיו' של שיר ה'אלף-בית', התייחס לא פעם לחדר בכתיבתו הפובליציסטית,³⁴ ביצירתו הספרותית ובזיכרונותיו.³⁵ מעניין אפוא להשוות את יחסו החיובי לשירו של ורשבסקי לסיפור קצר פרי עטו שנדפס ב-1905. בסיפור זה, 'בועז המלמד', דמותו של מורה קשה לב, שאומנותו — הצלפה:

בועז — או שהוא מלמד ילדים, או שהוא מצליף, כלומר הוא מלמד בהצלפה, או מצליף בלימוד — קשה להבחין ביניהם ולומר היכן נגמר אצלו 'הלימוד' והיכן מתחילה 'ההצלפה' [...] מוקדם מדי הכרתי את הרגש הנקרא 'שנאה'. מוקדם מדי. מוקדם מדי התחלתי לשנוא את ר' בועז!³⁶

בהמשך הסיפור מתוארים ילדי החדר היושבים ליד התנור המבוער, ובהיעדרו של המלמד הם מקוננים על מר גורלם ומתכננים 'כיצד להיפטר ממלאך המוות הזה':

ברגעי היגון, שעה שהיום העליו והרועש עומד לנוס, ובמקומו מתקרב בצעדים שקטים הלילה העצוב על סודו העצוב והשקט; ברגעי היגון, שעה שהצללים מטפסים על הקירות הישירים, גדלים ומתפשטים לאורכם ולרוחכם, ברגעי היגון שבין מנחה למעריב, שעה שהרב בבית הכנסת והרבנית מתעסקת עם

בדרך כלל אנשים שנחלו כישלון בעיסוקים אחרים. לעומת זאת, בפלכים אחרים התמונה שונה לגמרי.

32 דינור (הערה 29 לעיל), עמ' 214–215; Levitats (above, note 29), p. 118; ראו גם: ח"ש קאָדאַן, פֿון חדר און 'שקאַלעס' ביז צישאַ, מקסיקו 1956, עמ' 134–135.

33 'החדר היום', דו"ח חברת מפיצי השכלה (הערה 31 לעיל), משקף היטב תהליך זה שהביא גם לגיוון בתוך מסגרות הלימוד המסורתיות.

34 אחד מביכורי כתיבתו, עוד בהיותו רב מטעם השלטונות בלובני (פלך פולטבה) ובטרם אימץ לעצמו את השם שלום עליכם, היה מאמרו 'לשאלת המלמדים', המליץ, יח, גיליון 6, ב' באדר תרמ"ב, עמ' 101–103. במאמר זה קבע כי למרות ההכרח לערוך שורה של תיקונים, שאותם הוא מפרט, הרי 'לבטל החדרים והמלמדים בארצנו לגמרי עוד לא בא מועד'.

35 'שושנה' (הערה 27 לעיל), עמ' 157–166; מן היריד (תרגם מיידיש אריה אהרוני), תל אביב 1992, עמ' 88–96.

36 'בועז המלמד', בתוך: עירם של האנשים הקטנים (תרגם מיידיש בני מר), תל אביב 2005, עמ' 129–137; הציטוט מעמ' 131–132.

העז, עם הכדים או עם חבית החמיצה – באותה שעה נקבצים כולנו יחד, ילדים וטף, ב'חדר', כולנו כאחד מאחורי התנור, מתיישבים על הארץ, על ארבע, מצטופפים כמו טלאים תמימים, שיות כשרים, ושם, בחשיכה, אנחנו מדברים על טיטוס האיום שלנו, על מלאך המוות שלנו, על בועז. ילדים גדולים יותר, מהכיתה הבוגרת, שלומדים עם בועז כבר 'זמנים' אחדים, מספרים עליו סיפורים מפחידים ונשבעים בכל השבועות שבעולם, שלא ילד אחד הכה בועז למוות [...] הילדים הגדולים מספרים והילדים הקטנים מקשיבים, מקשיבים ככובד ראש. עינים שחורות נוצצות בחשיכה, לבבות צעירים פועמים, וכולנו מסכימים לבסוף שבועז הוא רב חסר נשמה.³⁷

תיאור קודר ומפחיד זה רחוק כמזרח ממערב מן החמימות הרב-משמעית שמפיץ התנור בשיר האלף-בית. כיצד ניתן אפוא להסביר סתירה כה מהותית בין הפן ההרמוני והנוסטלגי שמתבטא בהערצת שירו של ורשבסקי לבין הפן הביקורתי והריאליסטי שמשקף בסיפור על בועז המלמד? סתירה זו מתחדדת אף יותר אם נזכור שמרק ורשבסקי, שלום עליכם ופסח קפלן, שכמובן הלכו בנעוריהם לחדר – כל אחד במקום הולדתו – לא העלו על דעתם לשלוח לשם את ילדיהם שלהם.

דומה שאין מדובר בסתירה של ממש אלא בשניות, שהיתה מנת חלקם של רבים מבוגרי החדר המסורתי במפנה המאות ה-19 וה-20. באותה עת קיננה בקרב סופרים ואנשי רוח, שכבר נטשו את עיירות הולדתם וגרו בכרכים הגדולים, תחושה עמוקה ששקיעתה של העיירה הישנה שבה גדלו היא כמעט עובדה מוגמרת.³⁸ לצד הכרה זו, ואולי דווקא בשלה, התפתח שיח חדש, רחום וחנון, של געגועים אל אותה עיירה ואל מוסדותיה המסורתיים.³⁹ בחוגים שונים, שעד אז היו שותפים לביקורת המשכילית על החדר, נתפס עתה החדר כלא פחות ממוסד לאומי 'אותנטי', שיש בכוחו לחזק את התודעה היהודית ולעמוד מול סחף ההתבוללות.⁴⁰ דו"ח מיוחד על

37 שם, עמ' 134.

38 כך למשל כתב קוטיק בפתח זיכרונותיו (1912): 'נעורי עברו עלי בעיירה קטנה אופיינית, שם חיו יהודים דלים אבל רגועים, ואם מותר לומר כך, היו אלה חיים של טעם... היום כל זה אינו קיים עוד, שירתן של העיירות האלה נדמה ואיננה [...] העיירות היהודיות החינניות, שהיו חלשות יותר מן הערים היהודיות, היו הראשונות לגווע...' (מה שראיתי [הערה 15 לעיל], עמ' 87).

39 דוגמה לכך הוא סיפורו של שלום אָש (1880–1957), 'דאָס שטעטל', משיאי הפרוזה האידיאלית על העיירה קקן משפחתי חמים והרמוני (נדפס לראשונה בשנת 1904 בהמשכים בעיתון פֿריינד, וכספר במינסק 1906. נוסח עברי: שלום אש, העיירה, תרגם מיידיש יוחנן טברסקי, תל-אביב [תשי"ח]). גם בכתיבה הפובליציסטית ניכרת מעין תחושת אשמה וגעגועים אל החדר. ראו למשל: זלמן אפשטיין, 'הילדות', כנסת ישראל, א (תרמ"ו), עמ' 649–653; פרישמן (הערה 27 לעיל), פרקים כז–כח, עמ' 16–28.

40 סטיבן זיפרשטיין, "חדר" משלנו ברוסיה בראשית המאה העשרים, בתוך: מוילנה לירושלים – מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס (דוד אסף ואחרים, עורכים), ירושלים תשס"ב, עמ' 163–165.

החדרים, שחובר בשנת 1912 בידי סוקרים מטעם חברת מפיצי השכלה, ניסח זאת בצורה קולעת:

עם כל המודעות שלנו לצדדים האנטי-חינוכיים ולעתים קרובות גם האנטי-תרבותיים, המכוערים ולפעמים אף המשחיתים של החדר, כולנו חשים שבית ספר עתיק ומיוחד זה שהקימה היהדות המסורתית הטביע את חותמו על נפשנו למשך כל חיינו. לצד בית הכנסת, לחדר, על האווירה היהודית המיוחדת שבו, למרות כל צדדיו האפלים, שמורה בזיכרונו פינה חמה והוא מחזק את הזיקה שלנו ליהדות.⁴¹

על גלי נוסטלגיה זו, ששירו רב הקסם של ורשבסקי היה ממייצגיה הבולטים, נשאו גם החדר וגם המלמד כנפיים וזכו להוקרה מחודשת. החדר, שתואר בזיכרונות איך-ספור כמקום מלוכלך ומחניק, צר ועלוב, היה בשירו של ורשבסקי ובדמיונם של השומעים והשרים לצוותא חמים והרמוני. דמותו הפתטית, הנלעגת, ולא פעם גם האכזרית של המלמד, שתואר בדרך כלל כסר וזעף, חסר סבלנות וחסר כישרון, העושה מלאכתו כלאחר יד ועיניו רק לפרנסתו הדחוקה, קיבלה גם היא תנופה חדשה בשיר. ברוח זו גם תיאר מדמיונו המשורר איציק מאנגר (1901–1969) — שנולד בשנה שבה נדפס השיר לראשונה — את המעמד שבו שר מרק ורשבסקי את שירו בפני ידידיו בביתו של שלום עליכם בקייב:

שלום עליכם ישב בעיניים מעוצמות וראה את אש הפירה המבוערת בחדר הקטן, הצר והחמים. הלא היא האש אשר אלפי רוחות זעף, ואלפי פורענויות קשות, עמדו עליה לכבותה, ולא יכלו לה. לאור האש הזאת עתידים המוני ישראל לשאת בסבלותם, לעמוד באמונתם ולהוסיף לשיר. ורשבסקי הוסיף לשיר. כל העיניים היו תלויות בו, באותה קרן זוית שעמד הפסנתר. ורק שלום עליכם ראה את כנפי הדוכיפת הזאת, שנתרפרפו לפתע פתאום בחלל אווירו של החדר, ומעל לראשו של מארק מארקוביץ' ורשבסקי נצטיירה בבהירות דמותו של הגדי הלבן והצה, סמל השיר העממי בישראל.⁴²

בשירו של ורשבסקי, ובדמיונם היוצר של שומעיו — אלה ששרו את השיר בדבקות אף שבאורח חייהם היו כבר רחוקים מעולמו של החדר הישן — זכו החדר והתנור, המלמד ושיטות ההוראה המיושנות שנקט להילת כבוד שבמציאות ההיסטורית כמעט אף פעם לא נהנו ממנה: החדר אינו רק שריד אותנטי של ההווי הדתי הישן, אלא מרכז רוחני של ממש; אש הכירה אינה רק ביטוי סמלי לחמימותה של המסורת, אלא גם ייצוג של אש התמיד העקשנית של הנפש היהודית, שאלפי רוחות ופורענויות לא יצליחו לכבותה. על שכמו של המלמד הוטלה עתה באחת אחריות עצומה לגורלו

41 ראו להלן, עמ' 272.

42 איציק מאנגר, דמויות קרובות (תרגום מידיש אברהם שלונסקי), תל אביב תשמ"ג, עמ' 112–113.

של דור העתיד: אין הוא עוד מפסידן עלוב, בודד ונדכה, אלא דמות חינוכית חשובה ומוערכת המנחילה לתלמידיה, דור אחר דור, ערכים בעלי כושר עמידה. אפילו שינון האלף-בית העברי – מטלה מפרכת שכאמור היתה מנותקת מחיי היומיום של רוב תלמידי החדר – מוצג בשיר כמקור לזהות הלאומית והדתית וכמפתח לסוד הקיום היהודי בגלות. אמנם ערכן הסמלי של אותיות אלה אינו מובן לילדים שנפשם יוצאת למשחקים ולחופש, אך כשיגדלו – כמו שגדלו הילדים מרק ורשבסקי, שלום עליכם, פסח קפלן וחבריהם – גם הם יבינו כי אותיות אלה ספוגות בכי ונחלי דם. ההתחברות אל האותיות העבריות העתיקות – ביטוי סמלי למסורת כולה – היא אפוא לא רק מקור היצירה היהודית לדורותיה, אלא גם מקור כוח, עידוד ונחמה.

ה. גלגוליו של ניגון:

מן הדגל הציוני אל הדגל האדום, מאחוזת בית אל גטו קובנה

המבט הנוסטלגי שהחליף את המבט הביקורתי הפך את החדר ממציינות קונקרטי ל סמל מועצם של הוויה יקרה ההולכת ונכחדת. המלקות, הסטירות והצביטות – חוויות משפילות שכמעט כל תלמידי החדר בכל הזמנים חזו מבשרם ואת זיכרוןן נשאו כל חייהם – לא נזכרו כלל בשירו של ורשבסקי. במקומן מעניק המלמד האידיאלי לתלמידיו המצטיינים מתנה מקורית, שכמותה כמעט שלא מצאנו במקורות קודמים העוסקים בחדר, לא בספרות היפה ולא בספרות הזיכרונות – דגל (אָ פֿאַן).⁴³ את מקום האותיות המסוכרות או המצופות דבש, או מטבעות הזהב שהורים נרגשים השליכו מאחורי לוח האותיות ביום הראשון ללימודי ילדיהם בחדר, החליף עתה הדגל.

מהו דגל זה? דומה כי לא נרחיק לכת אם נשער שאין הכוונה בהכרח לדגל הניתן לילדים בשמחת תורה, שתפוח אדום נעוץ בראשו ובתוך התפוח נר שעווה דולק,⁴⁴ אלא לדגל שונה וחדש: הדגל הלאומי, הצבוע כחול-לבן ומגן דוד במרכזו, שאומץ על ידי התנועה הציונית למן הקונגרס הציוני הראשון ב-1897.⁴⁵ החדר בשירו

43 המקור היחיד שמצאתי לכך הוא בחיבורו של יחיאל שטרן, חדר און בית-מדרש, ניו-יורק 1950, עמ' 84 (להלן, עמ' 260), המספר על מלמד בעירתו טישוויץ (פולין) שנהג לגלף אולרי עץ ודגלונים ('פֿענער') ולהעניקם כפרסים לתלמידים שידעו היטב את הגמרא.

44 הסבורים כך יוכלו לתלות את השערתם בהשפעה אפשרית של 'הדגל', סיפור הילדים של שלום עליכם, שנכתב בקיבוץ בשנת 1900 ונודע על שם גיבורו טופֿלֿה טוטוריטו. ראו: כתבי שלום עליכם, ט: סיפורי מעשיות לילדי ישראל (תרגום מיידיש י"ד ברקוביץ), תל-אביב תשט"ז, עמ' ז-כא.

45 בהקדמתו למהדורה השנייה של שירי ורשבסקי ציין שלום עליכם בפירושו: 'אותם ימים היו ימי הציונות. ערבים ציוניים, כינוסים ודיונים' (סופרים יהודיים [הערה 4 לעיל], עמ' 44). ורשבסקי גם חיבר כמה שירים שניתן לראותם כ'ציוניים', ובהם 'ציון', 'לשנה הבאה בירושלים' (יידישע פֿאַלקסלידער מיט נאַטן [הערה 1 לעיל], עמ' 39-42, 74-76). על תולדות התקבלותו של הדגל,

של ורשבסקי הוא אמנם החדר הישן, שבו המורה מלמד 'עברי' ביידיש, ולא החדר המתוקן שבו מלמדים 'עברית בעברית', אך בין השיטין כבר מציץ החדר החדש.⁴⁶ והנה, שמונה עשרה שנה בלבד לאחר שנדפס שיר ה'אלף-בית' לראשונה הוא קיבל תפנית מעניינת, גם אם קוריוזית. בשנת 1919 נדפס בפטרבורג, בהוצאת 'הקומיסריון לענייני יהודים', שירון תעמולה ביידיש ושמו 'רויטע פֿרייהייטס-לידער' (שירי חירות אדומים).⁴⁷ השירון, פרי עטו של מבש"ר, שם העט של הסופר והמתרגם מרדכי ריוועסמאן (1868–1924),⁴⁸ כלל נוסחים מחודשים של פזמונים ידועים, שמנגינותיהם נשארו כשהיו, אך מילותיהם עודכנו והותאמו לטעם 'הנכון'. לחנו של ורשבסקי זכה אפוא לשם חדש, 'די נייע צייט' (הזמן החדש), ולמילים חדשות שעליהן לא חלם המחבר:

אין די פֿינצטערע,	במרתפים החשוכים
ענגע קעלערן	והצרים
האָבן מיר געלעבט.	חיינו.
ניט אומזיסט צום ליכט,	לא לשווא לאור,
צו פֿרייהייט, מענטשלעכקייט	לחירות ולאנושיות
האָבן מיר געשטרעבט.	שאפנו.
זינגט זשע, אַרבעטער,	שירונא, פועלים,
פֿריילעך, לעבעדיק;	בשמחה, בעליות;
ברייטער מאַכט די טריט!	הרחיבו הפסיעות!
ס'שיינט אַ נייע זון,	שמש חדשה זורחת,
עס רופֿט אַ נייעס גליק!	אושר חדש קורא!
זינגט אַ פֿרייהייטסליד!	שירו את זמר החירות!
זעט, עס פֿלאַטערן	ראו, מתנופפים
פֿאַנען, רוישנדיק,	דגלים, בקול המולה,
אין דער פֿרייער לופֿט...	באוויר החופשי...
קומט אין ברייטן פֿעלד,	בואו לשדה הרחב,
און צו אַ נייע וועלט	ולעולם חדש

ראו: מרדכי אליאב, 'לקורותיו של הדגל הציוני', כיוונים, 3 (תשל"ט), עמ' 49–59; אלכסנדר מישורי, 'לקורותיו של דגל מדינת ישראל', קתדרה, 62 (תשנ"ב), עמ' 155–171.

46 כמין ראייה לכך: בכמה גרסאות מושרות של שיר האלף-בית הושמט בית זה כליל ובמקומו שולב שירו של משה מילנר 'אין חדר' (הערה 12 לעיל). בגרסאות אחרות הוחלפה המילה 'פֿאַן' במילה 'פֿונט' (כסף).

47 מבש"ר, רויטע פֿרייהייטס-לידער, פטרבורג חש"ד, עמ' 7–8. התארוך ל-1919 הוא על פי חנא שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בברית המועצות, ירושלים תשכ"א, מס' 2238.

48 עליו ראו: לעקסיקאָן (הערה 9 לעיל), ח, עמ' 446–447.

קורא שופר ברמה...	הויך אַ שופֿר רופֿט...
חסל אלילי שלטון מושלים, בעלי כוח! רדו מכס המלכות!	אויס פֿאַרגעטערטע הערשער, מעכטיקע! גייט אַראָפּ פֿון טראָן!
הביטו, הפועל הנאמן והמסור נושא את דגלו האדום!	זעט, דער ערלעכער און טרייער אַרבעטער טרָאָגט זײַן רויטע פֿאַן! ⁴⁹

לחדר ולמלמד לא היה כמובן מקום בחברה הסוציאליסטית החדשה, וממילא אין בשיר ולו רמז ליהודים או ליהדות (למעט השופר...). השריד היחיד שנותר מן השיר המקורי הוא הדגל, שהפך עתה לדגלה האדום של המהפכה הקומוניסטית.

גרסה 'מעודכנת ומשופרת' זו לא היתה יחידה במינה. עוד קודם לכן, בט"ו בשבט של שנת תר"ע (1910), עת נשתל העץ הראשון בשכונה החדשה 'אחוזת בית' (לימים תל אביב), חיבר הסופר ש' בן-ציון (1870–1932) גרסה עברית לשיר האלף-בית. הרבי, התלמידים ואפילו האותיות נשארו, אבל אין זה עוד החדר הצר והגלותי שבחורף יש לחממו באש תנור, אלא 'מרחב שדה וירק עצים', שבו מלמד הרבי מצוות לאומיות חדשות של זריעה ונטיעת עצים באדמת ארץ ישראל:

מֶרְחַב שְׂדֵה וִירֵק עֲצִים,
יְלָדִים נוֹשְׂאִים אֶת,
שֵׁם הַרְבֵּי לַתְּלִמִּידִים
מוֹרָה אֶלְפ־בֵּית.

זֹאת הַתּוֹרָה, יְלָדֵי חֻמֵּד,
לְמַדוּ, שְׁמְרוּ נָא,
נְטָעוּ, זָרְעוּ, זֹאת הָאָרֶץ,
תּוֹר הָאֶבֶב בָּא.

עֵץ זֶה — אֶלֶף, עֵץ זֶה — בֵּית הוּא
אֶף הַגִּימָל — עֵץ,
אוֹתוֹת עֲצִים בְּסֵפֶר יֵרֵק
רְחֹב עַד אֵין קֵץ!

49 מבשר (הערה 47 לעיל), עמ' 7–8. מילות השיר הובאו כאן על פי כתיב יידיש מודרני; התרגום לעברית הוא שלי. עוד ראו: Anna Shternshis, *Soviet and Kosher — Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*, Bloomington 2006, p. 108

זאת הארץ הרוו אבות
 יצה, חלב, דם —
 יבוא אביב, תפרח כלה,
 יפרח גם העם.⁵⁰

שלושים שנה מאוחר יותר, בנסיבות הטרגיות של ימי השואה, חזר הניגון המפורסם להדהד. אברהם אקסלרוד, פליט מוורשה שנספה בגטו קובנה בסוף שנת 1941, חיבר לשיר האלף-בית מילים חדשות ומצמררות. השיר עוסק באנשי קבוצות העבודה ('בריגדות'), היוצאים אל מחוץ לגדרות הגטו ובשובם לעת ערב, מורעבים ומפוחדים, מנסים להבריח מזון. מי שייתפס בביקורת צפוי לעונש נורא, ועל כן מביעים המבריחים תחינה אילמת אל חבריהם, אנשי משטרת הגטו היהודית, שיעלימו עין:

ליד שער הגטו	ביים געטא-טויערל
אש בוערת	ברענט אַ פֿייערל
וגדול הוא הפחד;	און די שרעק איז גרויס;
הולכים יהודים	סיגייען יידעלעך
מן ה'בריגדות'	פֿון די בריגאדעלעך
הם נוטפים זיעה.	און סיגיסט זיך פֿון זיי שווייס.
האם אמשיך ללכת?	צי זאָל איך ווייטער גיין?
או שמא אעמוד?	צי זאָל איך בלייבן שטיין?
איני יודע מה לעשות;	כווייס ניט, ווען און ווו;
המפקד במעיל הירוק	דער קאָמענדאָנטעלע
בין כך ובין כך	אין גרינעם מאַנטעלע
את הכול ייקח.	נעמט דאָך אַלעס צו.
כפיס של עץ,	האַלץ אַ שייטעלע,
כסף מן הארנק,	געלט פֿון בייטעלע,
אבוי, הוא לוקח:	אוי, געוואָלד, ער נעמט:
חלב מן הכד,	מילך פֿון פֿענדעלע,
קותלי חזיר מן הסיר,	שפעק פֿון קענדעלע,
יהודים, שורפים!...	יידעלעך, מען ברענט!...

50 יום-טוב לוינסקי (עורך), ספר המועדים, ה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 471. השיר, שאת מילותיו יש לשיר בהטעמת מלעיל, נדפס לראשונה (בשינויי נוסח) במקראות בן-עמי המחודשות בעריכת א' גוטמן (ש' בן-ציון), ספר שני: במשעול, מהדורה רביעית עם מילואים, ירושלים [תרע"ב], עמ' 66. ראו גם: נתן שחר, שיר על-הנא — תולדות הזמר העברי, מושב בן שמן [תשס"ז], עמ' 256.

חבר עם סרט שרוול, אני ודאי חשוד עזור לי בביקורת. לשם כך אתן לך קילו חזיר היום ומחר – אתן עוד פעם.	חבר מיטן שטרייף, כ'בין אין גאַנצן 'טריף' העלפֿט מיר די קאַנטראַל; כ'גיב אייך צו דעם צוועק היינט אַ קילאָ שפּעק און מאַרגן – נאָך אַ מאָל.

'הסתדרו ברביעיות, אתה עמוד לידו, אל תרוץ לצד! לך אל הגוי הנכון – "זה הכול בסדר" – נרוויח כיכר של לחם...'	'שטעלט זיך אויס צו פֿיר, דו שטיי לעבן מיר, לויפֿט ניט אָן אַ זייט! גיי צום רעכטן גוי – "שיטאַס יאַ טוואַרקאַי" – פֿאַרדינט אַ לאַבן ברויט...' ⁵¹

מילים רבות בשיר נוסחו בהקטנה ילדותית (געטאָ-טויערל, פֿייערל, יידעלעך, בריגאדעלעך, קאַמענדאַנטעלע), המזכירה באירוניה מקאברית את קהל היעד של השיר המקורי ואת הגעגועים לילדות מאושרת שעל רקע גדרות התיל נראתה כל כך רחוקה. 'מן האווירה המשפחתית הנינוחה של ה"חדר"', כתב דוד רוסקיס, 'שבו המלמד מכניס את הדרדקים לעולמו המופלא של האלף-בית, לא נשאר אלא השימוש בלשון הקטנה – המפקדון במעילון – שמבליטה עוד יותר את הפער בין הנעימה לבין התמליל, שהרי בידי אותו "מפקדון" השלטון המוחלט על חיים ומוות.'⁵²

ו. סיום: 'ובחדר קר'...

נסיים באפיזודה שולית הקשורה בשיר ואף היא אינה חסרה מטען סמלי. בשנת 1938 תכנן שאול גוסקינד (1907–2003), במאי סרטים מוורשה, להפיק סרט ביידיש על שני הליצנים היהודיים הידועים – הירש'לה מאוסטרופוליה ושייקה פייפר. היה זה 'תור הזהב' של הקולנוע היהודי בפולין, ואיש לא יכול היה אז לנחש מה ילד יום. גוסקינד אף שילם למשורר איציק מאנגר כדי שיכתוב תסריט. התכנית

51 יוסף גאַר, אומקום פֿון דער יידישער קאַוונע, מינכן 1948, עמ' 406–407. התרגום שלי. נוסח שונה, וכנראה מצונזר (המילה 'שפּעק' [קותל חזיר] הוחלפה ב'זופ' [מרק]), הובא באנתולוגיה שליקט ש'מריהו] קאַטשערגינסקי וערך ה' לייוויק, לידער פֿון די געטאַס און לאַגערן, ניו יורק 1948, עמ' 155, 394. כותרת השיר היא 'פֿון דער אַרבעט' (מן העבודה) והמחבר זוהה בשם 'וויסנעצעסקי'. לתרגום השיר לאנגלית, ראו: Dennis B. Klein (ed.), *Hidden History of the Kovno Ghetto*, Boston 1998, p. 138

52 דוד רוסקיס, אל מול פני הרעה – תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה (תרגום מאנגלית יידיה פלס), תל-אביב תשנ"ג, עמ' 189–190.

לא התממשה והסרט לא הופק מעולם. כל ששרד הוא רק בית אחד של שיר שהכין מאנגר כבסיס לסרט:

אויפֿן פריפעטשיק ברענט אַ פֿייערל	על הכירה אש בוערת,
און אין שטוב איז קאַלט,	ובחדר קר,
ווייל די בנידע ליצים זענען טויט שוין לאַנג	כי שני הליצים מתו מזמן,
און מיר יונגע — אַלט.	ואנו הצעירים — הזדקנו. ⁵³

שיר ה'אלף-בית', על גלגוליו ותהפוכותיו, היה לנכס צאן ברזל במורשת המוזיקלית והעממית של יהודי מזרח אירופה. ספק אם ורשבסקי עצמו העלה אפשרות זאת בדמיונו כאשר זימר לראשונה את שירו באוזניהם של שלום עליכם וידידיו. בלי שהתכוון לכך, נזרקה בו מעין רוח נבואה. סבלות הגלות, כך כתב בבית האחרון, עוד מזומנים לכל אחד מילדי ישראל לעת בגרותו, ובראשית המאה העשרים, כשנדפס שירו התמים, לא היה אפשר אפילו לשער את קצה-קצן.

53 נתן גרוס, תולדות הקולנוע היהודי בפולין, 1910–1950, ירושלים תש"ן, עמ' 79 (התרגום של נתן גרוס). בשלהי שנת 1938 עזב מאנגר את פולין ונסע לצרפת. עם פרוץ המלחמה נמלט גוסקינד לברית המועצות. לאחר השואה שב לפולין וב-1950 עלה לישראל והמשיך בעיסוקיו הקולנועיים.